

- Venice Commission, *Guidelines on Prohibition and Dissolution of Political Parties and Analogous Measures Venice*, 10-11 December, 1999, CDL-INF (2000)I.
- Wacks, Raymond, *Understanding Jurisprudence: An Introduction to Legal Theory* (Oxford: Oxford University Press, 2005).
- Yüksel, Murat, *Hukuki Plüralizm* (İstanbul: Beta, 2003).

KARARLAR

Anayasa Mahkemesi Kararları:

- E. 1989/1, K. 1989/12, k.t. 7.3.1989, *AMKD*, Sayı 25.
- E. 1997/1 (Siyasi Parti Kapatma), K. 1998/1, k.t. 16.1.1998, *AMKD* Sayı 34/2.
- E. 1999/2 (Siyasi Parti Kapatma), K. 2001/2, k.t. 22.6.2001, *AMKD* Sayı 37/2.

Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi Kararları:

- *Case of Refah Partisi (The Welfare Party) and Others v. Turkey*, European Court of Human Rights Grand Chamber, Application Nos. 41340/98, 41342/98, 41343/98 and 41344/98, 13 February 2003.
- *Case of Refah Partisi (The Welfare Party) and Others v. Turkey*, European Court of Human Rights Third Section, Application Nos. 41340/98, 41342/98, 41343/98 and 41344/98, 31 July 2001.
- *Freedom and Democracy Party (ÖZ-DEP) v. Turkey*, (23885/94), 8 Dec. 1999.
- *United Communist Party of Turkey and Others v. Turkey* (113/1996/752/951), 30 Jan. 1998 (Reports 1998-I).
- *Socialist Party and Others v. Turkey* (20/1997/804/1007), 25 May 1998 (Reports 1998-III).

Modernleşme, Toplumsal Yaşamın Hukuksallaşması ve Etik

Mehmet YÜKSEL*

Günümüzde, bir taraftan hukukun üstünlüğü ve hukuk devleti tartışmaları çerçevesinde daha üst düzeyde hukuki düzenleme ve hukuki koruma talepleri yükselirken; diğer yandan hukukun sosyal hayatta giderek artan ölçülerde etkinlik göstererek bireysel ve toplumsal yaşamı kuşatıyor hale gelmesi eleştirilerek daha az hukuk, daha çok adalet ve ahlak yönünde görüş ve düşünceler dile getirildiği görülmektedir.

Bu çalışmada; modernleşme sürecinde kapitalizm, modern devlet ve modern bilim anlayışıyla birlikte gelişen modern hukukun, toplumsal yaşamı giderek egemenliği altına alarak nasıl hukuksallaştırıp bürokratikleştirdiği ve bu hukuksallaştırma (juridification) sürecinin ahlâki duygu ve değerlerin gelişimini ne yönde etkilediği tartışılmaya çalışılacaktır. Yine bu çalışmada; modernleşme kavramı, genel olarak ekonomik alanda kapitalizme ve endüstriyel gelişmeye, siyasal bakımdan ulus-devlete ve temsili demokrasiye, sosyal açıdan farklılaşmaya, işbölümüne ve uzmanlaşmaya, kültürel bağlamda bireyciliğe ve sekülerleşmeye dayanan bir değerler sistemine doğru giden süreci ifade etmek üzere kullanılacaktır. Etik kavramı ise, ahlâk kavramı ile eş anlamlı olarak kullanılacaktır. Bu anlamıyla etik, insanların toplum içindeki davranışlarını ve birbirleriyle ilişkilerini düzenleyen kurallar ile bu kuralların gerisindeki değerler

bütününe göndermede bulunur (Yüksel, 2002a: 179-180). Hukuksallaşma kavramı ile, toplumda pozitif hukukun giderek genişleyip yaygınlaşması, yazılı hukukun yükselişi, gittikçe daha fazla sosyal ilişkinin hukuken düzenlenir ve yargılanır hale gelmesi, hukuki düzenlemelerin daha kapsamlı ve detaylı hale gelmesi ifade edilecektir.

Modernleşmeyle birlikte sosyal yapı, giderek artan bir karmaşıklıkla ve farklılaşma ile karakterize olan bir değişim süreciyle, "geleneksel" olarak da adlandırılan, modern öncesi toplum yapısından ayrılmaya başlamıştır. Çalışmalarıyla klasik sosyolojik teorinin oluşumuna katkıda bulunmuş Marx, Durkheim ve Weber gibi düşünürler, bu değişimle yakından ilgilenmişlerdir. Marx, söz konusu değişimle, toplumsal yapının, feodalizmden kapitalizme; Durkheim, mekanik dayanışmadan organik dayanışmaya; Weber ise, geleneksel otoriteden rasyonel-yasal temelli bürokratik otoriteye doğru evrimleştiğini ileri sürmüşlerdir (Yüksel, 2002b: 67).

Modern toplumu geleneksel toplumdaki ayıran temel özelliklerin, hızlı ve yoğun değişim ve bu değişimin giderek bütün toplumsal ilişkileri ve sistemi kuşatarak kendine özgü kurumsal ve düşünsel yapılar geliştirmesi olduğu söylenebilir. Toplumun gerek coğrafi olarak gerekse nüfus bakımından büyüdüğü, bireyler,

(* Doç.Dr., Gazi Üniversitesi İletişim Fakültesi.

gruplar ve sosyal tabakalar arasında çıkar, görüş ve inanç ayrılıklarıyla çelişkilerin ve çatışmaların yaşandığı, geleneksel cemaat yaşamının sağladığı güven ve dayanışma duygusunun zayıfladığı, giderek birbirini tanımayan insanların bir araya geldiği, toplumsal ilişkilerin yerel bağlamından koparak yeni bir zaman ve mekan bağlamına yerleştiği, sosyal ilişkilere ve davranışlara yön veren geleneksel değerlerin, normların ve standartların etkinliklerini kaybetmeye başladığı modern toplum koşullarında; doğal olarak, toplumsal ilişkileri ve olayları düzenleyecek farklı bir normlar sistemine ihtiyaç duyulacaktır. Bu ihtiyacı bir sonucu olarak toplumsal dayanışmaya, barışa, düzene ve istikrara katkıda bulunacak bir değerler, kurallar ve mekanizmalar bütünü olarak giderek artan ölçülerde insan eliyle yaratılan veya şekillenen modern hukuk ortaya çıkmıştır. Bu gelişmeyle birlikte, geleneksel sosyal bütünleşme ve kontrol mekanizmalarının bıraktığı boşluğu, formal yazılı kurallarıyla, prosedürleriyle ve mekanizmalarıyla modern hukuk doldurmaya çalışmıştır (Yüksel, 2002b: 69-70).

Kapitalizmin gelişimi sürecinde meta üretiminin ve ticaretinin giderek büyümesiyle kentlerdeki refah düzeyinin yükselmesi; güvenlik sağlayacak ve ekonomik taleplere yanıt verecek, öngörülebilirlik ve hesaplanabilirlik özelliklerine sahip yeni bir rasyonel hukuk düzeninin kurulmasını zorunlu kılmıştır (Kulcsar, 1992: 109). Weber'e göre, kapitalist düzenin belirleyici öğelerinden en önemli ikisi rasyonel hukuk ve işletme yapısıdır. Rasyonel kapitalizmin hesaplanabilir teknik iş araçlarına ihtiyacı olduğu kadar hesaplanabilir bir hukuka ve biçimsel kurallara göre işleyen bir işletme yapısına da ihtiyacı vardır (Weber, 1997: 17-24). Bu da ancak rasyonel bir hukuk temelinde işleyen bir bürokrasi eliyle gerçekleşebilir. Bürokrasiyi rasyonel yasal otoritenin ci-

simleşmesi olarak düşünen Weber için bürokratik örgütlenmenin diğer örgütlenme biçimlerine olan teknik üstünlüğü, makineyle yapılan üretimin mekanik nitelikte olmayan öteki üretim biçimlerine olan üstünlüğünün aynısıdır. Bürokratik yönetim; doğruluk, hız, kesinlik, dosya bilgisi, süreklilik, gizlilik, birlik ve bağımsızlık gibi öğelere dayanır. Modern bürokrasi; yasalar, tüzükler ve yönetmelikler gibi hukuki düzenlemeler tarafından belirlenmiş resmi yetki alanları ilkesine, bu yetki alanları arasında oluşturulmuş hiyerarşik alt-üst ilişkisine, bütün işlemlerin kayda geçirildiği yazılı belgelere, gerekli hizmetleri yürütecek belli düzeyde eğitim almış uzman elemanlara dayanır (Weber, 1986: 192-204). Akılcı bir sistem olarak bürokrasinin temel öğeleri; verimlilik, öngörülebilirlik ve denetlenebilirlik olarak sıralanabilir. Bürokrasi, çok miktarda kırtasiye işi gerektiren çok sayıda görevi yerine getirmek için en verimli yapıdır. Bürokrasinin hesaplanabilirlik boyutu, performansı bir dizi sayılabilir göreve indirgemek anlamına gelir. İyi düzenlenmiş kural ve yönetmelikler sayesinde bürokrasiler, oldukça öngörülebilir şekilde çalışırlar. Bürokrasi, insanın yerine insansız teknoloji kullanarak insanlar üzerinde denetimi vurgular. Bürokrasinin neredeyse otomatik şekilde işleyişi, insanın muhakeme gücünün yerine kuralları, yönetmelikleri ve formal yapıları geçirme çabası olarak değerlendirilebilir. Çalışanlar, sınırlı sayıda iyi tanımlanmış görevleriyle ve aralarında gerçekleşen iş bölümüyle denetlenir (Ritzer, 1998: 49-50). Bu süreçte; mülkiyet ve miras hakkı ile sözleşme ve girişim özgürlüklerini güvenceye alarak, bireyin düşüncelerini, değerlerini, tutkularını ve duygularını dikkate almadan, onu soyut bir varlık olarak hak sahibi yapan ve herkese eşit şekilde uygulanan bir hukuk anlayışı ve sistemi gelişmeye başlamıştır.

Weber'e göre, kapitalizmin bir sistem olarak gelişmesi, geleneksel otorite ile karizmatik otoritenin egemen olduğu toplumlarda değil; ancak hukuki otoritenin başat hale geldiği toplumlarda mümkün olabilir. Bu otorite biçiminin hakim olduğu yerlerde toplumsal ilişkilere ve davranışlara yön veren kurallar, belirli bir sistem içinde biçimsel ve akli verilere göre oluşturulur. Hukukun uygulanmasında akılcılık esastır. Karizmatik veya geleneksel otorite biçiminin egemen olduğu sosyal sistemlerdeki geleneğe dayalı, keyfi, mantık dışı nitelik taşıyabilen, özel çıkarlara bağlı olarak şekillenen yönetim anlayışının yerini; kişiselliğe, keyfiliğe ve subjektifliğe yer bırakmayan, objektif hukuk kurallarına ve prosedürlerine göre işleyen, yöneticilerin ve diğer kamu görevlilerinin yetenek ve bilgi esasına göre bu kurallara ve prosedürlere uygun şekilde göreve geldikleri veya görevden alındıkları bir yönetim sistemi alır (Öktem, 1994: 378-379).

Feodalitede kilisenin tuttuğu yeri, kapitalizmle birlikte parlamento alırken; kilise hukukunun yerine parlamento hukuku geçmiştir ve bundan böyle hukuk, parlamento bünyelerinde insan eliyle daha fazla şekillenmeye başlamıştır. Bu şekilde gelişen hukuk, endüstri devrimiyle hızlanan ve yoğunlaşan sosyal ve ekonomik değişimlerle XIX. yüzyılda yeni bir ivme kazanmış ve sanayi toplumunun ihtiyaç duyduğu yeni hukuk alanları mantar gibi çoğalmış; iş hukuku, sosyal güvenlik hukuku, bölge ve şehir planlama hukuku, anti tekel hukuku ve çevre hukuku gibi yeni hukuk dalları ortaya çıkmıştır (Friedman, 1997: 52-56). Bu süreçte; feodalitenin parçalı devlet ve buna da bağlı dağıntık hukuk yapısının yerini, egemen merkezî devlet yapısı ile hukukun birleştirilmesi ve yalınlaştırılması çabası almış, bireyleri sınıksız saran yerel ilişkiler ve cemaat bağları çözülüp kent ekonomisinden

ulusal ekonomiye geçilirken, hukuk dağıntıklığından hukuk birliğine ve yargı birliğine geçiş bir zorunluluk halini almış, kısacası modern devlet hukukun en önemli kaynaklarından biri durumuna gelmiştir (Yüksel, 2001: 61). Modern devletle birlikte hukuk, yönetenlerin tasarımı ve sınırsız iradelerinin ürünü olarak şekillenen kanun yapma faaliyetinin damgasını taşımaya başlamıştır. Başka bir deyişle, modern devlet aşamasına gelinceye kadar hiçbir hukuk sistemi, bir bütün olarak bu denli dizayn edilmemiştir. Daha önceleri, hukuki kodifikasyona yönelik çeşitli girişimler, mevcut hukuk kuralları bütününe sistematize etmekten, tamamlamaktan veya tutarsızlıklarını bertaraf etmekten daha fazlasını yapmamıştır. Mutlak monarşinin yükselişiyle başlayan dönemde hukuk, bilinçli bir insan faaliyetinin ürünü olmaya ve belli amaçlara ulaşmak için tasarlanan bir araç haline gelmeye başlamıştır (Hayek, 1994).

Denebilir ki, modern biçimsel hukuk, Avrupa'da mutlakliyetin oluşumuyla birlikte ortaya çıkmıştır. Başka bir deyişle, feodal prens ile burjuvazi arasındaki çekişmenin bir sonucu olarak şekillenmiştir. Bu dönemde prensin temel ilgi alanı, kendi kişisel ordusunu bir devlet ordusu haline getirerek ve bizzat kendi mali imkanlarını bir devlet bütçesi veya maliyesi olarak organize ederek merkezî otoritesini kurmaktır. Bu hedefe ulaşmak için, kendi prenslik askerinin ve mali kaynağının bir uzantısı olarak çok iyi yapılanmış bir bürokrasinin temellerini atmak zorundaydı. Bu ise, feodal yapıda karmaşık ve dağınık bir durumda bulunan hukukun, sistematik ve tutarlı bir kurallar ve standartlar bütününe dönüştürülmesini gerektirmekteydi. Bundan dolayıdır ki hukuk, boşluklardan ve çelişkilerden arındırılarak formal bir sistem olarak yeniden düzenlenmeliydi. Ancak bu sayede hukuk, gayri şahsi uygulamaya ve ilgili tüm alan-

ları kapsamaya elverişli hale gelebilirdi (Gressner vd., 1996: 89). Ancak böyle bir hukuk sistemi, yeknesaklığı, öngörülebilirliği, hesaplanabilirliği, kesinliği ve belirliliği mümkün hale getirerek idari, mali, askeri ve yargısal bürokrasiyi yaratma kapasitesine sahip olabilirdi.

Aydınlanma hareketiyle birlikte insan aklına ve bilgi sahibi insanlara atfedilen büyük önem, hukukun bilgili insanlar eliyle mükemmel bir şekilde yaratılabileceği anlayışına yol açmıştır. Aydınlanma projesine göre, akıl ve bilim yoluyla doğanın ve toplumun yasaları keşfedilebilecek ve bu sayede yapılacak hukuki düzenlemelerle toplumsal istikrar, güven ve barış ortamı sağlanabilecek ve bu şekilde kurulacak düzen giderek mükemmelleşecektir. Böyle bir süreçte, geleneksel toplumsal yapıdaki dinsel önderlerin ve kahinlerin yerini hukukçular, kutsal sayılan metinlerin yerini ise mevzuat derlemeleri ve içtihat kitapları alacaktır. Aydınlanma düşünceleri, eski köhnemiş düzeni yıkıp aklın egemen olduğu bir düzeni kurmak bakımından kodifikasyonu veya kanunlaştırılmayı uygun bir araç olarak görürler. Bu yaklaşımın temelinde ise giderek gelişen kapitalizm ile modern devlet yapısı vardır. Bir yandan gelişen kapitalizm, merkezîyetçi devlet yapısını ve bu yapı içinde keyfilikten uzaklaşmış, daha homojen ve bütünleşik bir hukuk sistemini empoze ederken; diğer yandan giderek güçlenen modern devlet, ulusal düzeyde hukuk birliğini sağlamaya çalışıyordu. Bütün bunlar ise, insan aklından kaynağını alan bir hukuki kodlaştırma faaliyetini zorunlu kılıyordu. Sonuçta da, akıl çağı olarak adlandırılan Aydınlanma Çağı, bir hukuki kodifikasyon çağı haline geliyordu (Yüksel, 2002b: 116).

Bauman (1996). Aydınlanmanın, bir-biriyle yakından bağlantılı iki alanda gerçekleştirilmeye çalışılan bir uygulama ol-

duğunu ileri sürer: İlki, devletin gücünü ve iddialarını genişletmek, daha önce kilise tarafından yerine getirilen işlevi devlete aktararak; devleti, toplumsal düzenin yeniden üretimini planlama, tasarlama ve idare etme fonksiyonu çerçevesinde yeniden örgütlemektir. İkincisi ise, öğretici, eğitim ve idare eden konumundaki devletin, yönetimi altındaki insanların toplumsal yaşamını düzenleyebilmesi için gerekli toplumsal mekanizmaları bilinçli bir şekilde tasarlamaktır. Hayek (1994)'e göre, Aydınlanma dünyası, bir yandan insan aklını biçimselleştirip araçsallaştırırken; aynı şekilde hukuku da biçimsel ve araçsal bir karaktere büttürür. Buna göre hukuk, toplumu dizayn etme veya planlamanın bir aracı ve insan eliyle yaratılmış bilinçli bir tasarımın sonucu olarak değerlendirilir. Aydınlanma düşünceleri, akla verdikleri büyük önemden hareketle toplumsal yaşamla ilgili bütün gerçekliklerin akıl tarafından bilinebileceğine inandıklarından, karmaşık toplumsal ilişkiler alanının akıl ile analiz edilip akıl yoluyla yaratılan hukuk tarafından düzenlenebileceğini kabul ederler. Bu çerçevede hukuk, toplumun dışında ve üstünde yer alan ve bu niteliği ile topluma yön veren bir müessese olarak görülür.

Modernleşme sürecinin yazılı, formal, rasyonel hukuku öne çıkarması, bir yandan pozitivist hukuk teorisine ilham kaynağı olurken; diğer taraftan söz konusu teoriden de destek alıyordu. Hukuki pozitivism olarak da adlandırılan pozitivist hukuk akımının temelinde, Aydınlanma felsefesi ve modern bilim anlayışı ile şekillenen modern düşüncenin bulunduğu söylenebilir. Başka bir deyişle, pozitivist hukuk teorisinin gelişmesinde; gözlenebilir ve deney yoluyla incelenebilir olgulardan hareketle tümevarım yoluyla doğanın ve toplumun işleyişine yön veren genel yasalara ulaşılabilirliğini varsayan pozitivist bilim anlayışı ile felsefi poziti-

vizmin önemli rol oynadığı ileri sürülebilir. Modern pozitivist yaklaşımda; hayaller, sezgiler, duygular, değerler ve anlam sistemleri, tamamen dışlanarak gözlem ve deney konusu yapılamayan olgular, bilimsel çalışmanın kapsamı dışında bırakılır. Buna göre, sadece somut varlığı olan, gözlem konusu yapılabilen olgular inceleme konusu yapılır. Yani, ahlâk ve adalet gibi soyut kavramlar üzerinde bilimin inşa edilemeyeceği düşünülür. Bu anlayış, hukuk alanında da yansımaları bularak, yalnızca tasarlanarak veya amaçlı olarak yaratılan hukuk gerçek hukuk olarak görülmüştür. Hukuku, ahlâk ve adaletten soyutlayan pozitivist hukuk teorisinin ünlü temsilcilerinden Hans Kelsen, bu anlayışın doğal bir sonucu olarak, "Hukuk bilimi bakış açısından Nazi yönetimi altındaki hukuk hukuktur. Buna esef edebiliriz, ama onun hukuk olduğunu inkar edemeyiz (Hayek, 1995: 85) diyebilmiştir. Böylece, hukuka, insan davranışlarına ve ilişkilerine genel bir çerçeve oluşturan sosyal bir olgu olarak değil de, siyasal otorite tarafından tasarlanmış, duygulardan ve değerlerden arındırılmış detaylı bir kurallar sistemi olarak bakan pozitivist hukuk anlayışının, insan yaşamına ve özgürlüğüne yönelik kapsamlı müdahalelerde bulunmaya açık kapı bıraktığı söylenebilir.

Modernleşme sürecinde yasaların yapılması, yorumlanması, kanıtların yargı sürecinde değerlendirilmesi ve iddiaların dengelenerek hukuki sonuçlara varılması süreci, adalet, hakikat ve değer alanından uzaklaşmıştır. Böylece hukuk, bir yandan bireysel önyargılara dayalı kişisel ahlâk alanının kaygan zemininden uzak tutulurken; diğer yandan hukukun toplumun kolektif ahlâk değerlerinin bir ifadesi olduğu varsayılmış oluyordu. Hukukun bu anlamdaki ahlâkiliği ise, onun tutarlılığını korumak anlamına geliyordu. Bu ilke, Hans Kelsen ve H.L.A. Hart gibi düşü-

nürlerin temsilcisi olduğu "hukuksal biçimselcilik" anlayışında cisimleşiyordu. Bu anlayışa göre hukuk, birbirine bağlı ve mantıksal tutarlılığı olan bir normlar sistemidir. Kısacası modern hukuk, ahlâki duygu ve değerleri kendi alanının dışında sayarak; hukuku sistematik bir kurallar ve formülasyonlar bütünü olarak görür (Connor, 2001: 89-92). Oysa günümüzde, hukukun tutarlılığı ve sistemli bir normlar bütünü olduğu görüşü ciddi şekilde sorgulanmaktadır.

Modernleşme sürecinde, neredeyse tüm toplumsal yaşam alanları bürokratikleşip akılcılaşır. Bu çerçevede; akılcılaştırılmış bürokratik işyerleri, eğitim kurumları, ceza ve ıslah evleri, tedavi yerleri, hastaneler, eğlence yerleri ve devasa medya kuruluşları gibi birçok yapı oluşur. Böylesine akılcılaştırılmış ortamlar, insan benliğinin sınırlandığı, duyguların denetlendiği, başka deyişle insanların insan gibi davranmadıkları yerlerdir. Hiyerarşik bürokratik bir yapıya sahip olan bu büyük örgütsel yapılarda, belli makamları işgal eden insanların formal prosedürlere ve yazılı kurallara dayalı belli görev ve sorumlulukları vardır. Bütün bunlar, hiç kuşkusuz, rasyonel, genel ve soyut nitelikteki hukuki kural ve mekanizmalar sayesinde gerçekleşir. Ancak, bütün bunlara rağmen, rasyonel hukuk temeli üzerinde yükselen bürokrasi dahil tüm akılcı sistemler, her zaman arzu edilen sonuçları veremez. Bu tür sistemler, insanın sezgiler, duygular ve değerler dünyasını dikkate almazlar. İşte bu durum, toplumsal gerçeklik ile hukuk ve bürokratik formal düzen arasında bir mesafenin bulunduğu anlamına gelir. Bu mesafenin açılmaya başladığı her yerde ise, biçimsel hukuk ve adalet sistemi sorgulanmaya başlar (Yüksel, 2002b: 92).

Bugüne kadar, Aydınlanma düşüncesine ve serbest piyasa düzenine ilişkin ba-

şat liberal söylem, toplumsal yaşamın olağan bir parçası haline geldiğinden büyük kabul görüyordu. Başka bir deyişle, bunların yol açtığı sorunlar ve üzerinde temellendikleri varsayımlar sorgulanmıyordu. Ancak bundan böyle, liberal söylemin bireye ve kişisel iradeye yaptığı vurgu sorgulanmaktadır. Hukukun her yerde hazır ve nazır olduğu, ancak bu durumun ortaya çıkan haksızlıkları ve adaletsizlikleri ortadan kaldıramadığı görülmektedir. İdeal olan ile gerçek durum, hukuksal gerçek ile toplumsal gerçeklik, biçimsel adalet ile maddi anlamda adalet arasında derin bir uçurum bulunduğuna ilişkin bilinç giderek gelişmektedir (Silbey, 1997: 223). Bundan böyle, sadece yasa önünde eşit sayılmak, aynı kuralın benzer durumdaki tüm kişilere aynı biçimde uygulanması anlamına gelen biçimsel adalet anlayışı, insanları tatmin etmeye ve onların sadakatini sağlamaya yetmemektedir. Bu bağlamda hukuk, adalet ve ahlâk konusunda yeni görüş ve düşünceler ileri sürülmektedir.

Postmodernistlere göre, modern hukuk sistemi, kanunların asıl maksadını araştıran hukukçularıyla, uzmanlarıyla ve bunların rasyonelleştirme çabalarıyla giderek kapalı bir sisteme dönüşmüştür. Bu kapalı sistem içinde hukuk, esneklikten ve insani deneyimlerden uzaklaşarak bürokratikleşmiştir. Hukuk pratiği de aşırı derecede biçimselleşerek, temel ilgisini yaşamın özünden ziyade sözüne kaydırmıştır. Yurttaşların hukuka ilişkin düşünce ve kanaatleri sistemden dışlanmıştır. Oysa insanlar, bir rasyonel hukuk kuralları setinden çok, komşularıyla, yakınlarıyla ve dostlarıyla, yani diğer insanlarla birlikte yaşarlar. Hukuku, bu süreçteki ilişki ve etkileşimleriyle şekillendirirler. Bu gerçeği dikkate almayan ve sürekli soyutlayan bir sistem içinde yasalar, adaletsiz bir niteliğe bürünür ve hukuk giderek

güvenirliliğini kaybeder (Murphy, 2000: 124).

Ahlâki ilkelerin, insan ilişkileri bağlamında gelişebileceğini ve bu ilkelerin insan yakınlığına sınırsız bağlı olduğunu, insanlar arasındaki uzaklığın arttıkça ötekine karşı duyulan sorumluluğun azalacağını, ahlâki boyutun zayıflayacağını ve dolayısıyla ahlâk dışı eylemlerin yapılmasının kolaylaşacağını ileri süren Bauman'a göre; modern, akılcı, endüstriyel ve teknolojik bakımdan gelişmiş toplumda ahlâkî kayıtsızlığın önemi ve tehlikesi artmaktadır. Çünkü böyle bir toplumda; bilimin, teknolojinin ve bürokrasinin gelişimiyle birlikte insan eylemlerinin etkili olduğu mesafe giderek artmaktadır. Yakınlık ilkesiyle sınırlı olan ahlâksal dürtülerin görüş kapasitesi sınırlı kalırken, insan eylemlerinin etkili olduğu uzaklık ve dolayısıyla bunlardan etkilenebilecek insan sayısı artmaktadır. Başka bir deyişle, böyle bir toplumda insan eylemlerinin etkisi, ahlâkî görüş mesafesinin bittiği noktanın ötesine uzanmaktadır (Bauman, 1977:242).

Hitler döneminde yaşanan Yahudi soykırımını (Holocaust) böyle bir perspektiften değerlendiren Bauman, bunu modernliğin bir sınanması olarak değerlendirir. Bauman'a göre, modern uygarlık olmaksızın Holocaust düşünülemez; çünkü, Holocaust'u düşünülebilir kılan modern uygarlığın akılcı dünyasıdır. Holocaust, bürokratik bir aygıt tarafından, yasalara yetkilendirilmiş, statüleri ve rolleri yayalarla belirlenmiş görevliler eliyle, modern örgütlü bir toplumda gerçekleştirilmiştir. Bu yapılırken, detayları hukuk kurallarıyla en ince ayrıntılarına kadar saptanan bürokratik düzenlemelere ve prosedürlere uyulmuştur (Bauman, 1997:32-41). Başka bir deyişle, Nazi devleti, Yahudiliğe karşı giriştiği mücadelede modern devletlerin mantığını sonuna

kadar götürmüştür. Yahudi soykırımı tesadüfî gerçekleşen, yinelenemez bir olay olarak görülemez. Modern toplum paradigmasının önemli öğelerinden biridir (Enriquez, 2004: 405-406). Modern toplum ve devlet paradigmasının ahlâki bakımdan nasıl bir sonuç doğurduğunu aşağıdaki alıntılarda özlü bir şekilde görmek mümkündür:

Nazi yönetiminin Dachau ve Auschwitz toplama kampları sorumlusu R. Hoess "Bir emre, bu emir ne olursa olsun, itaat etmeme fikri akıldan bile geçmezdi" diyebilmiştir (Enriquez, 2004:442). B. Bettelheim, R.Hoess hakkında şu değerlendirmeyi yapmıştır: "Auschwitz'e komutan olarak atandığımda, sanki düzenli ve etkili bir şekilde bir fabrikayı yönetiyormuşçasına davranarak işlevlerini yetkili ve sözü geçen bir kişi gibi yerine getirmeye çalışır; bu fabrikanın amacının insanların yok edilmesi olması, tesadüfî bir şeydi. Hoess yalnızca fabrikanın işleyişinin mükemmelliğiyle ilgilenmişti (aktaran Enriquez, 2004: 442)". Enriquez, yine bu bağlamda H. Arendt'in, Yahudi soykırımında rol oynamış Nazi savaş suçlusunu Adolf Eichmann hakkındaki şu değerlendirmesini de aktarıyor: "Eichmann, ona babasını öldürme emri verilmiş olsaydı babasını öldüreceği konusunda hiçbir şüpheye yer bırakmaz... Yapmış olduğu, yalnızca geriye dönük olarak bakıldığında bir suçtu ve her zaman yasaya saygılı bir yurttaş olmuştu, çünkü elinden geldiğince yerine getirdiği Hitler'in buyrukları III. Reich'ta yasa gücüne sahipti... Emirleri büyük bir özenle yerine getirmiş olsaydı vicdan azabı duyacağını net bir şekilde hatırlıyordu (Enriquez, 2004: 441)."

Yine Bauman'a göre, günümüzde sıkça dile getirilen "değer krizi" algısının temelinde, modernite projesi kapsamında yer alan "ahlâkîleştirme projesi" ve buna

bağlı olarak geliştirilen "fundamentalist etik" kavramı bulunmaktadır. Çünkü, fundamentalist bakış açısından; değerlerin çoğulluğu, seçeneklerin çeşitliliği, tercihlerin farklılığı başlı başına bir kötülük olarak görülür. Çoğulluk, çeşitlilik ve farklılığın başlı başına kötü olarak görülmesi, "ahlâkîleştirme projesi"nin öngördüğü tek ahlâkın ve biricik ahlâkî kodun sarsılmakta olduğu duygusuna yol açar ve "değer krizi" algısını güçlendirir. Modernitenin ahlâkîleştirme yaklaşımı, insanlara seçme hakkı vermeyerek, onların mevcut otoritelere ve bunların koyduğu kurallara itaat etmelerini öngörür. Modernite projesi çerçevesinde "etik yasa" ya da kural koymaya dayalı böyle bir ahlâk anlayışının öne çıkarılması, bireysel ahlâkî sorumluluğu değil, daha güçlü olana itaati ve kurala uyma işgüzarlığını besler. Oysa ahlâkî değerlerin ve normların gelişmesi konusunda; özerk aktörlerin sorumluluklarına bakılmalıdır. Ahlâkî seçimler konusunda, bu aktörlerin başka kişi ve kuruluşlara devredemeyecekleri bir sorumlulukları olduğu gerçeğine dikkat edilmelidir. Özgürlük, özerklik, sorumluluk ve yargı gücü, ahlâkî benliğin vazgeçilmez özellikleri arasında yer alır. Bu özellikler, ancak bir değerler çokluğunda, bir seçimler yapabileme durumunda gelişip serpilebilirler (Bauman, 2000:157-159).

Bauman, ahlâki harekete geçiren faktörün, kesinlik, belirlilik ve düzenlilik değil, tam tersine "müphemlik" olduğunu düşünür. Buna göre, ahlâkın asıl sahnesi yüz yüze olma, ötekiyle yüz yüze bir karşılaşma alanıdır. Ahlâk, gelişebilmek için kodlara, kurallara, akıla veya bilgiye, teze ya da kanaate ihtiyaç duymaz. Ahlâk, bunların hepsinden öncedir (Bauman, 2005:216). Ahlâki değerlerin ve normların temelinde müphemlik değil de; herşeyi bilen insanlar olsaydı, aslında bu insanlar arasında kurallara ihtiyaç olmazdı.

Başka bir deyişle, insanoğlu, belli bir eylemin bütün sonuçlarını bilemediği için davranış kurallarını geliştirmiştir. Sosyal davranış kuralları, özgül çıkarların korunmasıyla ilgili olmayıp, bütün özgül çıkar anlayışlarının kendilerine tabi olması gereken değerlerdir. Bu bağlamda ahlâk ve hukuk kurallarının özelliği, özgül eylemin bilinen sonuçlarından bağımsız, uyulması gereken kurallar niteliğinde olmalarıdır (Hayek, 1995: 28-42).

Oysa, gerek modern yasa koyucular, gerekse modern düşünürler, ahlâki insan yaşamının doğal bir özelliği olarak değil de tasarlanması gereken bir şey olarak düşünürler. Bunun sonucu olarak; pratik düzeyde ahlâki meselelere zora ve normlara dayalı düzenlemelerle yanıt vermeye çalıştılar. Teorik olarak ise mutlak ve evrensel olanı bulmaya çalıştılar (Bauman, 1998:14-15). Aydınlanmanın "ahlâkîliği temellendirme projesi"nde rol sahibi olan Kierkegaard, Kant, Hume, Diderot ve Smith gibi düşünürler, bazı konularda aralarındaki derin görüş farklılıklarına rağmen, ahlâk konusunda oldukça benzer bir yaklaşım sergilerler. Bu düşünürler ahlâkîliğin karakteri konusunda ve neyin ahlâkîliğin rasyonel temeli olması gerektiği konusunda büyük ölçüde fikir birliği içinde olmuşlardır. Bu düşünürlerin, sanki toplumsal ilişkilerden, insandan bağımsız ve soyut bir ahlâki karakter varmış ve bunu rasyonel olarak temellendirmek mümkünmüş gibi bir ön kabulleri vardı. "İnsan doğası"nın özelliğinden hareketle, sanki değişmez, her yerde hazır ve nazır bir insan doğası varmış gibi düşünürler ve bağlamda ahlâk kurallarını da böylesi bir insan doğasına sahip varlıkların benimsemeleri gereken kurallar olarak görürler (MacIntyre, 2001:86).

Solomon, "Adalet Tutkusu" adlı eserinde; adaletin bir duygu meselesi olduğunu ve bunun insandaki doğal dostluk

hissinin işlenip gelişmesiyle ortaya çıktığını, insandaki adalet duygusunun en genel biçimiyle; "kendimize ve dünyadaki yerimize, sevdiğimiz veya yakınlık duyduğumuz kişilere, dünyanın gidişatı ve dünyadaki algı sahibi canlıların kaderine gösterdiğimiz ilgiyle" başladığını belirtir. Başka bir deyişle, ilgi olmadan adalet de olmaz. "Adalet, dünyaya olan duygusal bağlılığımızla başlar, hayattan kopuk bir felsefi düşünce ya da yalnızca varsayımsal olan herhangi bir başka konuyla değil. Solomon, ahlâki, egemen etik düşüncenin tersine, "ahlâki duygu kuramı"nın yeni bir versiyonu olarak ele alır. Solomon'a göre, ahlâk egemen etik düşüncenin savunduğu gibi, yalnızca bir akıl meselesi değil, aynı zamanda bir tutkular meselesidir. Kimi zaman iyi, kimi zaman da vahşileşen tutkuların kaynağı bir kazandır. Duygu aklın karşıtı olmadığı gibi, adalet duygusu da duygudaşlığın karşıtı değildir. Tam tersine duygudaşlık adalet duygusu için gereklidir. Egemen etik anlayışta; "adalet soyut, biçimsel, resmi, hatta insanî olmaktan uzak bir hal almış, devletin duygulardan bağımsız ve yansız işlerinde kişisel duyguların yeri olmadığına karar verilmiş, bu kişisel duygular, "yalnızca" kişiyi ilgilendiren durumlar düzeyine indirgenmiştir (Solomon, 2004:246)".

Hukuku, içinde bulunduğu toplumsal sistem alanından soyutlayan, onun toplumsal sistemin diğer alt sistemleriyle ve toplumsal yapıyı oluşturan diğer faktörlerle etkileşimini görmezden gelen kartezyen rasyonalist yaklaşıma, Hayek tarafından ciddi eleştiriler yöneltilmiştir. Hayek'e göre, hukuk da dahil olmak üzere, toplumsal kurumların çoğu, ne icat edilmişlerdir, ne de önceden belirlenmiş belli amaçlar doğrultusunda yaratılmışlardır. Hayek, eleştirilerini temellendirirken; "yapma düzen" (taxis) ve "büyümüş düzen" veya "kendiliğinden oluşan düzen"

(kozmos) kavramları arasında ayırım yapar: büyümüş düzenle, kendi kendini üreten veya kendiliğinden oluşan düzeni kastederken; yapma düzenle, hukukun bir araç olarak kullanılması yoluyla yaratılan düzeni anlatır. Hayek'e göre, toplumsal hayatta, her zaman, bir ölçüde düzen, uyum, bütünlük ve devamlılık vardır; aksi halde, insan ilişkileri sürdürülemez gibi en temel insanî ihtiyaçlar da giderilemez. Sosyal teorinin varlık nedeni de büyümüş düzen veya kendiliğinden oluşan düzendir. Başka bir deyişle sosyal teori, pek çok insanın davranışının sonucu olarak ortaya çıkan, ancak insanın bilinçli tasarımının ürünü olmayan düzenli yapılar bulunduğunun keşfiyle başlamıştır. Diğer toplumsal kurumlar gibi hukuk da bir ölçüde kendiliğinden gelişmiştir. Nasıl ahlâk kuralları ve gelenekler, kendiliğinden evrimin ürünü iseler, hukuk kurallarının çoğu da böyledir. Yani, hukuk kurallarının sadece bir kısmı tasarımı dizayn faaliyetlerinin bir sonucudur (Hayek, 1994:55-70).

Hayek (1994), yukarıda yaptığı ayırımın (taxis-kozmos) bir benzerini hukuk alanında da yaparak; "oluşan kanun" (nomos) ile "yapılan kanun" (thesis) dan ve "âdil davranış kuralları" ile "organizasyon kuralları"ndan söz eder. Âdil davranış kurallarını "oluşan kanun" örneği olarak değerlendirirken, organizasyon kurallarını "yapılan kanun" örneği olarak görür. Bu çerçevede, tarihi süreç içerisinde bilinçli, amaçlı ve programlı insan müdahalesi olmaksızın toplumsal ilişki ve etkileşimlere bağlı olarak varlık kazanan kuralları ifade etmek üzere "âdil davranış kuralları" tabirini kullanırken; parlamenter veya benzeri yasa koyucu organlar ve kişiler tarafından bilinçli ve amaçlı bir şekilde konulan kuralları anlatmak için "organizasyon kuralları" deyimine başvurur. "Özel hukuk" -ki Hayek ceza hukukunu da bu alana dahil eder- ile "kamu

hukuku" arasında yaptığı ayırımı da buna dayandırır. Hayek, "kamu" sözcüğünü hükümet teşkilatıyla doğrudan ilgili alanları kapsar nitelikte kullanırken; "özel" kelimesini, özel menfaatler dışında, sivil toplum yaşamındaki oluşumları ifade etmek üzere kullanır. Bu bağlamda kamu hukukunu, hükümet teşkilatının hukuku veya organizasyon kuralları ile ilişkilendirirken; özel hukuku, toplumun kendiliğinden oluşan düzeninin hukuku olan âdil davranış kuralları ile bağlantılı düşünür. O'na göre toplumsal yaşam alanında; bir yandan tarihi süreçte kendiliğinden gelişen âdil davranış kurallarının varlığı, diğer yandan genellikle vatandaşlara çeşitli hizmetleri sağlamak için kurulmuş organizasyonların yönetimi söz konusudur. Esas olarak hükümet teşkilatını yöneten organizasyon kuralları, ister istemez toplumun kendiliğinden doğan düzeninin temelini oluşturan ve zaman içinde gelişen âdil davranış kurallarından farklı bir karakter taşır. Çünkü organizasyon kuralları, belli amaçlara ulaşmak üzere tasarlanmış olup, modern devletin giderek büyüyen yapısına göre şekillenir.

Habermas, modernleşme sürecinde hukuk alanındaki artan rasyonelite olgusu üzerinde odaklaşır ve bu konudaki düşüncelerini özellikle "İletişimsel Eylem Kuramı" adlı eserinde temellendirir. Bu kuramında, öncelikle yaşam dünyası (life world) ile sosyal sistemler ya da sistem dünyası (system world) arasında ayırım yapar. Toplumsal yaşam dünyası, enter subjektif şekilde paylaşılan ve kültürel bilgi stokuna dayalı olan anlam yüklü sosyal etkileşim dünyasını ifade eder. Bu dünya, bireylerin ve grupların kendi kendini düzenleme alanı olup bireyler tarafından önceden farz edilen yorumlar ve anlamlar bütünü tarafından oluşturulur. Yaşam dünyası, nispeten yaygın olan geçmiş değer yargıları ve kanaatler ile biçimlenir. Bu değer yargıları ve kanaatler,

karşılıklı tanımaya dayalı olup rutin sosyal aktivitelerin gerçekleşmesine imkân verir (Anleu, 2000:48; Gorz, 2001;174). Sistem dünyası veya sosyal sistemler ise, kurumlar ve aygıtlar bütünü olarak toplumun işleyişinden doğan baskıların alanını anlatır. Habermas, modernleşme sürecinde sosyal sistemler ile toplumsal yaşam alanlarının farklılaştığını ileri sürer. Buna göre, sanat, bilim, ekonomi, siyaset, hukuk ve etik gibi alanlar, kendi mantığını ve rasyonel yaklaşımını geliştirerek gittikçe birbirinden bağımsızlaşan sistemler haline gelir. Toplumun giderek karmaşıklaşması ve farklılaşması, eşgüdümü gerçekleştirecek ve yönetimi mümkün kılacak aygıtların veya mekanizmaların geliştirilmesini gerektirir. Bunlar ise, ilişkilerin ve prosedürlerin gittikçe aşırılaşan biçimselleşmesine yol açar. Sonuçta kültürel dünya bütünlüğünü kaybeder (Gorz, 2001;174)

Habermas, sosyal sistemler alanında özellikle ekonomi ile devlet ve bunların hukuk ile ilişkileri üzerinde durur. Modern toplumlarda, para ve siyasal güç bakımından kapitalist ekonomik sistem ve rasyonel devlet yapısı şeklinde bir farklılaşmanın ortaya çıktığını, bunların toplumsal yaşam dünyasıyla para ve siyasal güç kullanımının kurumsallaşması yoluyla bağlantılı hale geldiğini, bu bağlantının sağlanmasında ise hukukun önemli bir rol oynadığını düşünür (Tekeli, 1999:87). Ekonomi ve siyaset alanında para ve iktidar yoluyla koordine edilen eylem, toplumsal yaşam dünyasında gerçekleşen iletişimsel eylemlerden farklı bir nitelik taşır. Çünkü yaşam dünyası, amaçsal rasyoneliteyi değil; pratik aklı, ahlâkîliği, kişisel otonomiye ve iletişimi vurgularken; sistem alanındaki eylem, yalnızca amaçsal rasyoneliteyi hedefler. Yaşam dünyası ile sistem dünyası çerçevesinde oluşan şema içinde hukuk, bir ortam ve araç olarak işlev görür (Anleu, 2000;49-50).

Habermas (2001), hukukun, sadece yaşam dünyası ile sistem dünyası arasında bağlantı kurma bakımından değil; aynı zamanda yaşam dünyasının içsel kolonizasyonu açısından da önemli roller oynadığını düşünür. Hukukun toplum yaşamında giderek artan ağırlığını ifade etmek üzere "Juridification" kavramını kullanır ve bu kavram ile, hukuk yoluyla düzenlemeden önce gayri resmi şekilde düzenlenen toplumsal yaşam alanlarının giderek yazılı hale gelen pozitif hukuk normlarıyla düzenlenir hale gelmesini anlatmak ister. Habermas bununla çalışma hayatından aile ve eğitim hayatına kadar toplumsal yaşam alanlarının nasıl hukuksallaştığını göstermeye, toplumsal yaşamın böylesine hukuksallaştırılmasının, toplumsal yaşam dünyasının iletişimsel yapısını nasıl zedelediğini, toplumsal yaşam alanına devletin hukuk sayesinde nasıl müdahale edebilir hale geldiğini, kısacası toplumsal yaşamın nasıl devlet egemenliği altına sokularak bürokratikleştirildiğini anlatmaya çalışır. Bunun ise, bireylerin otonomilerini ve özgürlüklerini sınırlandırarak sivil toplumun kolonileşmesine neden olduğunu düşünür.

Sonuç olarak söylemek gerekirse; modernleşme ve küreselleşme sürecinde, gerek ulusal düzeyde, parti, sendika, vakıf, dernek, şirket, kamu kurumu niteliğinde meslek kuruluşları gibi, gerekse uluslararası düzeyde, çok uluslu şirketler, uluslararası örgütler, sivil toplum kuruluşları gibi, ulus-devlet yanında birçok aktörün hukuku yaratma ve şekillendirme sürecine giderek daha fazla katılır hale gelmeleri, toplumsal yaşam alanlarının nedenli hukuksallaştırıldığını göstermeye yetmektedir. Habermas'ın deyişle formel hukuki düzenlemeler ve mekanizmalar toplumsal yaşam dünyasını kuşatıp çerçevelemektedir.

Bu gelişmeler bağlamında insan yaşamının giderek artan ölçülerde gerek ulusal gerekse uluslararası düzeyde formel kural ve mekanizmalarla oldukça kapsamlı ve derin bir şekilde etkilenir duruma gelmesi; bir yandan bireylerin kişisel özgürlük ve otonomilerini büyük ölçüde sınırlandırırken, diğer taraftan ahlâkî değer ve normların oluşumunu zorlaştırmaktadır. Kısacası, kamusal yaşam içinde devlet yanında diğer örgütlü devasa hiyerarşik ve bürokratik yapıya sahip kuruluşların belirleyici bir rol oynar hale gelmeleri, insanların sosyal sorumluluk ve bireysel duyarlılık bilincinin zayıflamasına yol açmaktadır.

KAYNAKÇA

- Anleu, Sharyn L. Roach (2000). *Law and Social Change*. London: Sage Publication.
- Bauman, Zygmunt (1996). *Yasa Koyucular ile Yorumcular*. Çev., Kemal Atakay. İstanbul: Metis Yayınları.
- Bauman, Zygmunt (1997). *Modernite ve Holocaust*. Çev., Suha Safhabiboğlu. İstanbul: Sarmal Yayınları.
- Bauman, Zygmunt (1998). *Postmodern Erik*. Çev., Alev Türker. İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Bauman, Zygmunt (2000). *Siyaset Arayışı*. Çev., Tuncay Birkan. İstanbul: Metis Yayınları.
- Bauman, Zygmunt (2005). *Bireyselleşmiş Toplum*. Çev., Yavuz Alogan. İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Connor, Steven (2001). *Postmodernist Kültür*. Çev., Doğan Şahiner. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Enriquez, Eugène (2004). *Sürüden Devlete: Toplumsal Bağ Üzerine Psikanalitik Deneme*. Çev., Nilgün Tütal. İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Friedman, Lawrence M. (1977). *Law and Society*. New Jersey: Prentice-Hall.
- Gorz, André (2001). *Yaşadığımız Sefâlet: Kurtuluş Çareleri*. Çev., Nilgün Tütal. İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Gressner, Volkmar, vd. (1996). "Introduction: The Basic Setting of Modern Formal Law". *European Legal Cultures*. Volkmar Gressner, vd. (der.) İçinde Aldershot: Dartmouth Publishing, 89-103.
- Habermas, Jürgen (2001). *İletişimsel Eylem Kuramı*. Çev., Mustafa Tüzel. İstanbul: Kabaalçı Yayınevi.
- Hayek, Friedrich A. (1994). *Kamun, Yasama Faaliyeti ve Özgürlük: Kurallar ve Düzen*. Çev., Atilla Yayla. Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Hayek, Friedrich A. (1995). *Kanun, Yasama Faaliyeti ve Özgürlük: Sosyal Adalet Serabı*. Çev., Mustafa Erdoğan. Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Kulcsár, Kálmán (1992). *Modernization and Law*. Budapest: Akademiai Kiado.
- MacIntyre, Alasdair (2001). *Erdem peşinde*. Çev., Mutallip Özcan. İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Murphy, John W. (2000). *Postmodern Analiz ve Postmodern Eleştiri*. Çev., Hüsamettin Arslan. İstanbul: Paradigma Yayınları.
- Öktem, Niyazi (1994). "Max Weber." *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*. LIV (1-4): 369-384.
- Ritzer, George (1998). *Toplumun McDonaldlaştırılması: Çağdaş Toplum Yaşamının Değişen Karakteri Üzerine Bir İnceleme*. Çev., Şen Sürer Kaya. İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Silbey, Susan S. (1997). "Let Them Eat Cake: Globalization, Postmodern Colonialism, and the Possibilities of Justice". *Law and Society Review*. 31 (2): 207-237.
- Solomon, Robert C. (2004). *Adalet Tutkusunu*. Çev. Ertuğ Altınay. İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Tekeli, İlhan (1999). *Modernite Aşırken Siyaset*. Ankara: İmge Kitabevi Yayınları.
- Weber, Max (1986). *Sosyoloji Yazıları*. (der. H.H. Gert ve C. Wright Mills). Çev., Taha Parla. İstanbul: Hüriyet Vakfı Yayınları.
- Weber, Max (1997). *Protestan Ahlakı ve Kapitalizminin Ruhu*. Çev., Zeynep Aruoba. İstanbul: Hil Yayınları.
- Yüksel, Mehmet (2001). *Küreselleşme Ulusal Hukuk ve Türkiye*. Ankara: Siyasal Kitabevi Yayını.
- Yüksel, Mehmet (2002a). "Modernleşme Bağlamında Hukuk ve Etik İlişisine Sosyolojik Bir Bakış". *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*. 57 (1):177-197.
- Yüksel, Mehmet (2002b). *Modernite Postmodernite ve Hukuk*. Ankara: Siyasal Kitabevi Yayını.